

ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ ТАЛОГІКИ ПРАВА

С. Максимов, доцент НЮА України

Суб'єкт права в антропологічному вимірі

Одним із розділів філософії права виступає правова антропологія, що являє собою такий підхід до права, коли останнє розглядається крізь призму людських *здатностей*. Саме філософська антропологія визначає людину як людину здатну (*capable*) “завдяки тому, чим вона здатна бути і що зробить”. Існують здатності, що відрізняють людину від усіх інших живих істот, і тому пов'язані з її природою (сутністю). На основі цих здатностей людина одержує такі визначення, як “*homo sapiens*” (людина розумна), “*homo religious*” (людина релігійна), “*homo politicus*” (людина політична), “*homo juridicus*” (людина юридична). Обґрунтовуючи впровадження останнього поняття, французький соціолог права Ж. Карбоньє підкреслював, що тільки людина з усіх живих істот “наділена властивістю бути юридичною істотою”, і тільки їй притаманна здатність “створювати і сприймати юридичне”. Саме ця притаманна людині здатність, вважав він, а також підтримуючий її ментальний механізм, повинні бути предметом юридичної антропології.

Що ж являє собою “людина юридична”? Людина в системі права, людина правова — це насамперед суб'єкт, агент і носій певних осмислених дій (правових вчинків). Тому найважливішим питанням правової антропології є питання “хто є суб'єктом права?”, або “що означає бути суб'єктом права, а не просто суб'єктом морального обов'язку або громадянином держави?”. Іншими словами, це питання про те, завдяки якій здатності ми ідентифікуємо суб'єкта права.

Вирішення цього питання має принципове значення для розуміння феномена права, оскільки становить собою антропологічну версію питання про сенс (сутність) права і його відмінності від найближчих людських здатностей — моралі та політики. Це є питання про те, яка із сторін людського буття робить право можливим. Без якої людської здатності право не може реалізуватися у своїй власній сутності, яка здатність запитується правом і, навпаки, яка людська здатність запитує право, стосовно якої сторони людського буття є вірним твердження, що право — це те, без чого людина не може?

Проблема суб'єкта права виявляється ключовою для розкриття феномена права, виявлення його сенсу. Сама філософія права концентрується саме навколо проблеми суб'єкта. Тому те “забуття проблем права в сучасній філософській культурі”, на яке звернув увагу французький філософ П. Рікер, певною мірою було пов'язано з тим, що деякі філософські напрямки ХХ ст.: структуралізм і постмодернізм (Лакан, Леві-Строс, Фуко, Деріда), з одного боку, і герменевтика (Хайдеггер, Гадамер) — з іншого, слідом за проголошенням Ніцше “смерті Бога” проголосили “смерть суб'єкта”. Однак, елімінація поняття суб'єкта робить філософію права неможливою. Адже філософське обґрунтування прав людини, в тому числі й права на самореалізацію, спирається на поняття автономного суб'єкта. Без поняття суб'єкта неможливо врятувати свободу і відповідальність, а весь рух за права людини позбавляється свого філософського підґрунтя. Цілком зрозуміло, чому одночасно на поверненні суб'єкта у філософію і поверненні досліджень з філософії права у філософську культуру наполягав П. Рікер.

На проблему суб'єкта як найважливішу проблему філософії права звернув увагу на початку ХХ ст. російський філософ права Н. Алексєєв. Відповідно до його концепції, що становить собою одну з перших в історії світової думки спроб застосування феноменологічного методу до дослідження права, правовий суб'єкт, правові цінності і правові модуси (права та обов'язки) складають у єдності правову структуру, тобто універсальну ідеальну складову права, його “логос” як феноменологічний еквівалент “природного права”. Кожен з цих елементів у їх “неподільності і незливаності” виступає “іпостассю” ідеального значеннєвого змісту права. При цьому суб'єктові приділяється роль “найбільш глибокого елемента правової структури”. Цей висновок перекликається з положенням відомого радянського юриста Е. Пашуканіса про суб'єкта як атома юридичної теорії, найпростішого, нерозкладного далі елемента.

Зовсім іншу концепцію суб'єкта права і його ролі в структурі права пропонує В. Нерсєсянц. Розглядаючи суб'єкта права як одну із форм існування сутності права, або принципу формальної рівності, він відкидає яку б то не було “позапорову даність” суб'єкта права. “Особа, суб'єкт права, – пише В. Нерсєсянц, — в абстрактній формі персоніфікує буття (сутність) права в сфері його існування.

Правосуб'єктність — це, так би мовити, людський вимір і вираження процесу здійснення принципу формальної рівності. Суб'єкт (особистість, особа) тільки тому і є правовим суб'єктом (правовою особистістю, правовою особою), що уособлює правове буття, принцип права, і виступає його активним носієм і реалізатором". Виходить, що принцип формальної рівності має онтологічну первинність стосовно людини як суб'єкта права. А люди як "Архімедові важелі" виступають лише засобом здійснення правового принципу формальної рівності. І не випадково, що в цих міркуваннях йдеться лише про "людський вимір" принципу формальної рівності, втім аж ніяк не про його антропологічні підстави.

Однак що ж робить людину правовим суб'єктом: те, що вона "уособлює правове буття, принцип права, і виступає його активним носієм і реалізатором", або те, що вона за своєю сутністю володіє здатністю, яка уможливорює право? Перший підхід несе в собі риси гегелянства, коли абсолютний принцип формальної рівності має як одну з форм свого існування суб'єкта права. І з приводу цієї позиції закономірно виникає запитання: де і як існує цей принцип? Він може існувати або у свідомості суб'єкта, або виступати формою співіснування суб'єктів. І в тому, і в іншому випадку (варіант суб'єктивності і варіант інтерсуб'єктивності) він тісно пов'язаний з буттям суб'єкта, а не передує йому. На наш погляд, лише власне суб'єкт може виступати носієм правового як у формі ідеї права, що розкривається в правосвідомості, так і у формі представленості у відношенні до іншого. Суб'єкт, поєднуючи суб'єктивні та об'єктивні моменти, виступає елементарною "клітинкою", "таємницею" права, є провідним моментом феномена права.

Звичайно, тут мається на увазі не просто суб'єкт права, як про нього вчить позитивна юридична теорія, а суб'єкт у філософському розумінні, коли на перший план виходить власна рефлексивна діяльність людини, не витіснена об'єктивованими формами існування юридичного сенсу в позитивному праві, де на частку юридичного суб'єкта залишається лише пасивне відтворення позитивного права шляхом тлумачення юридичних норм. Слід мати на увазі, що за юридичною конструкцією суб'єкта права стоїть певна філософська концепція суб'єкта, що і дозволяє відповісти на запитання "що означає бути суб'єктом права?".

Наприклад, як філософська основа для побудови юридичної конструкції суб'єкта права може виступати поняття емпіричного суб'єкта, або окремого, одиничного індивіда. Така позиція нормативістського позитивізму, для якого суб'єкт права — лише юридична конструкція і фікція. Тут суб'єкт розглядається не в його цілісності, а з нього абстрагується логічна конструкція суб'єкта ставлення. Він є носієм обов'язку виконувати норми, причому здійснює це в результаті зовнішнього примусу.

Протилежна позиція має безпосередній зв'язок з кантіанством. Вона орієнтується на трансцендентального суб'єкта (єдність індивідуального і родового), котрий виступає як деяка ідея, як те, що має бути. Він виступає як носій чистої волі і вчинків, етичний суб'єкт. Тут юридичний суб'єкт перетворюється на гіпотезу суб'єкта як найвищого вираження духу. Однак у цій концепції конструюється істота, скоріше, етичної свідомості, ніж правової. Незрозуміло, навіщо такому суб'єктові необхідне право як система норм, якщо всі правила того, що має бути, він сам усвідомлює і виконує добровільно.

Більш адекватну концепцію правового суб'єкта обґрунтовує феноменолого-герменевтична філософія. За абстрагованими формами об'єктивного права вона прагне розглянути живого суб'єкта, носія дійсної правосвідомості. В образі такого суб'єкта трансцендентальне (універсальне) і емпіричне (одиничне) представлені в єдності, як єдність сутності та існування. Тут йдеться про суб'єкта, який має повний набір якостей, що виражають його сутність, або про "повноцінного" суб'єкта. Тому поняттю такого суб'єкта найбільшою мірою відповідає юридичне вчення про дієздатність. Він володіє природною здатністю до діяльності, що носить ціннісно-орієнтований характер. Серед ціннісно-орієнтованих актів (любові, ненависті і т. ін.) виділяються такі, що виражають сенс права. Це акти визнання. Будь-який правопорядок припускає наявність такого суб'єкта, буття котрого невіддільне від ціннісно-значущих актів, а отже, і від буття самих цих цінностей, роблячи їх життєво реальними. Акти визнання — це особливі інтенціональні акти, що виражаються в спрямованості на іншого ("орієнтація на іншого"), при цьому інший розглядається як цінність незалежно від ступеня його гідності, як цінність, що заслуговує на гарантії захисту з боку права.

Ціннісно-значущий акт визнання є те, що конститує “клітинку” права, являє собою конститутивний момент правосвідомості. Здатність до визнання — власне правова здатність, яка робить право можливим. Вона відрізняється від моральної здатності (любові, поваги), хоча і може мати їх як свою передумову. Саме в акті визнання відбувається отожднення кожного себе й одних з іншим, що дозволяє розглядати його як антропологічний еквівалент принципу формальної рівності. Така “орієнтація на іншого” корелюється із сутнісною рисою людини — відкритістю світу.

Для підтвердження цієї позиції і з метою визначення кінцевих умов можливості права звернемося до концепції П. Рікера, для якого філософія права концентрується навколо проблеми суб’єкта. Виникнення правової проблеми (прояв феномена права) він простежує крізь призму аналізу чотирьох різновидів суб’єкта (суб’єкта мови, суб’єкта дії, суб’єкта розповіді, суб’єкта відповідальності), розглянутих ним як *антропологічні основи суб’єкта права і моралі*. Загальним моментом є те, що як моральна, так і правова проблема виникає “через втручання іншого”. Однак якщо моральна проблема виникає там, де інший є тим, із ким ми зустрічаємося віч-на-віч, з ким вступаємо в міжособистісні стосунки як з близьким, ближнім, то правова проблема — там, де стосунки з іншим опосередковуються деяким інститутом. Так, суб’єктом права ми стаємо, вже належачи до певного лінгвістичного простору (лінгвістичного інституту), це є право говорити своєю мовою. На рівні суб’єкта дії, яка завжди є дією з кимось або проти когось, тобто взаємодією, стосунки між суб’єктами опосередковуються такими інститутами, як родина, громадянське суспільство, політичні інститути, комунікація, що можуть бути названі “порядками визнання”. Нарешті, на рівні суб’єкта відповідальності як способу усвідомлювати свої вчинки, ми входимо в сферу власне юридичного.

Зупинимося трохи більш докладно на проблемі суб’єкта відповідальності, оскільки саме ця здатність задає антропологічні передумови (умови можливості) права, намагаючись уловити зміст переходу від етичної проблеми (єдність моралі і права) до власне правової.

Здатність вважати себе відповідальним означає здатність відповідати за наслідки вчинених нею дій, тобто вважати себе тим же

“Я”, що зробило цей вчинок і повинно розплачуватися за його наслідки, якщо це заподіяння збитків або злочин. Осудність, що нерозривно пов’язана з відповідальністю людини за все, вчинене нею, становить, на думку П. Рікера, основу людської сутності, вищий рівень аналізу людського “Я” (суб’єкта), а тому — антропологічну основу моралі і права.

Поняття відповідальності надає діяльності людини двоякого виміру: *телеологічного*, що виражається в рефлексивній самооцінці, і *деонтологічного*, що виражається в діалогічному поважанні іншого.

Перший (телеологічний) вимір діяльності проявляється у зв’язках між її засобами і результатами. Наші практики і життєві плани спрямовуються стандартами досконалості, відповідністю яким визначається цінність дій. Типологія таких цінностей — завдання моральної філософії як етики чеснот. Такі оцінки сприяють конституюванню особи як “Я”, її гідності. У самооцінці дається самоінтерпретація людини в термінах досягнень і невдач в галузі практики і життєвих планів.

Другий (деонтологічний) етичний вимір дії обумовлений конфліктною структурою дії як взаємодії. Ця взаємодія завжди асиметрична — це зіткнення того, хто діє, з тим, хто випробовує дію, вона пов’язана з силовим тиском. Але тут виникає можливість насильства однієї людини над іншою, що додає моралі характеру обов’язку (філософія моралі як етика обов’язку).

Прагнення приборкати насильство обумовлює обов’язок як у формі заборони (“не вбий”), так і формі позитивного наказу (“того, на кого спрямована твоя дія, вважай таким же, як ти сам”). Обидві форми обов’язку конституюють структуру обґрунтування прав людей як моральних прав. Суб’єктивним корелятом морального обов’язку виступає *повага*. Якщо самооцінка відноситься тільки до мене, то повага початково структурується як категорія діалогічна. “Немає і не може бути самоповаги без поваги іншого. Більш того, оцінюючи себе як себе, я поважаю себе як когось іншого. Я поважаю іншого в собі”. При цьому повага містить у собі самооцінку. Співвідношення цих двох етичних вимірів діяльності як вимірів відповідальності символічно виражається в заповіді любити ближнього як самого себе, що становить собою інтепретацію самооцінки в термінах поваги до іншого, а поваги до іншого — в термінах самооцінки.

Здатність до ставлення і відповідальності як антропологічна передумова моралі і права, отже, містить у собі як суб'єктивну, так і інтерсуб'єктивну складові. Остання впритул наближається до структури феномена права як структури діалогічної, двосторонньої. Ця роль відповідальності, традиційної для правового мислення категорії, з'являється у нетрадиційному світлі. І ця аргументація дозволяє поряд з визначеннями права як “позитивного буття свободи”, як “формальної рівності” або “справедливості” запропонувати визначення права як вираження відносин відповідальності. При такій інтерпретації поняття позитивної відповідальності як вираження поваги до іншого знаходить теоретичні підстави для існування в рамках системи правових категорій.

Але завдяки чому здійснюється перехід від етичного до власне правового виміру? Цей перехід здійснюється там, де категорія моральної свідомості — “повага” трансформується в істотну категорію правознавства і філософії права — “визнання”.

Гегель відносив визнання до сфери суб'єктивного духу і уявляв його як особливий стан самосвідомості, коли носій останнього співвідносить себе з іншим суб'єктом, намагаючись показати себе як вільну самість. Сама потреба у визнанні обумовлена подвійністю природи людини, з одного боку, що представляє природного, тілесного суб'єкта, а з іншого — вільного суб'єкта. “Для подолання цієї суперечності, — писав Гегель, — необхідно, щоб обидві самості, які конфронтуючі... вважали б себе... і взаємно визнавали б себе... не тільки природними, а й вільними істотами”. При цьому справжня свобода досягається завдяки визнанню: “Я тільки тоді істинно вільний, якщо й інший також вільний і мною визнається вільним”.

Відносини взаємного визнання — це відносини гіпотетичного “природного стану”, однак свого фактичного втілення вони набувають у сфері громадянського суспільства і держави, тобто при інституціональному опосередкуванні. Людина тут визнає іншого “тим, чим сама хотіла бути визнаною, тобто вільною людиною, особистістю”. Момент визнання виражає імператив права: “Будь особою і шануй інших як осіб”.

Російський філософ права І. Льїн також відзначав, що “правовідносини базуються на взаємному визнанні людей”. Він

підкреслював, що саме ці живі відносини між людьми роблять право можливим, а в актах визнання відбувається конституювання людини як правоздатного суб'єкта.

За П. Рікером визнання, або взаємовизнання людей, являє собою такий тип взаємовідносин, коли люди не намагаються пристосувати один одного до своїх цілей та потреб, тобто не є утилітарними. Це відносини рівних партнерів, що уважно ставляться до відмінностей іншого. Саме таке визнання здатне стати основою для здійснення рівних прав. Основою цієї здатності є те, що “самість”, моє “Я” конститується лише завдяки “Іншому” і за допомогою “Іншого” в моєму визнанні.

Визнання може бути подано як “згорнута” справедливість, а справедливість — “розгорнута” форма визнання. При цьому справедливість як спосіб відносин можлива лише за наявності в суб'єкта здатності визнання, а відносини взаємного визнання виявляються можливими лише в тому разі, коли люди вступають у справедливі стосунки, не намагаються фундаментально використовувати один одного як засоби у власних цілях. Акти визнання можна назвати свідомими і розумними актами. Тому здатність визнання припускає певну інтелектуальну і моральну зрілість, виразом якої виступає метафора суб'єкта права як “повнолітнього”. Людина розуміє те, що діється з нею та іншим, поводить себе осмислено, усвідомлює те, що відбувається.

Феномени відповідальності і визнання тісно пов'язані між собою, однак завдяки здатності до ставлення конститується суб'єкт обов'язків, а завдяки визнанню — суб'єкт прав, або вільний і автономний суб'єкт. Бути осудним в етико-юридичному розумінні означає відповідати за свої дії і наслідки, виправляти заподіяні збитки або нести покарання. Відповідальність має інтерсуб'єктивний характер, тобто представляє відносини з “Іншим”. У випадку із зобов'язанням “Інший” може виступати в різних ролях: як зацікавлена особа, як свідок, як суддя, по суті, тут мається на увазі “той, хто розраховує на мене, на мою здатність дотримувати слова, закликає моє почуття відповідальності, робить мене відповідальним”. Завдяки визнанню, що здійснюється за допомогою певних правил, соціальні зв'язки, засновані на договорах, на різного роду взаємних зобов'язаннях, що надають юридичної форми обіцянкам, які даються

один одному, включаються в систему довіри. У цьому разі правила визнання представлені принципом: “Зобов’язання мають виконуватися”. Це правило поширюється на кожного, кому адресовані закони даної правової системи, або на людство в цілому, коли йдеться про міжнародне право. У цьому разі учасник відносин уже не суб’єкт моралі (“ти”), а суб’єкт права (“будь-хто”). Такою насамперед є обумовлена визнанням інших особа, або персона.

Внаслідок зазначених обставин право в одному із своїх вимірів — антропологічному, може бути визначено як спосіб людської взаємодії (співіснування), можливий завдяки людській здатності в и з н а в а т и будь-кого іншого таким же, як він сам, автономним суб’єктом. Реалізація і відтворення цієї здатності є завданням політико-правових інститутів.

Надійшла до редколегії 25. 08. 2000